

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ (ΑΘΩ)¹

Ὁ τίτλος τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως « Παρατηρήσεις περὶ χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Ἄθω) » ἔχει ἴσως τὸ μειονέκτημα ὅτι εἶναι κάπως ἀόριστος καὶ πρέπει νὰ διασαφηθῇ. Τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τὰ ὁποῖα θὰ ἀπασχολήσουν ἡμᾶς, εἶναι ἑλληνικὰ κείμενα τῆς θύραθεν παιδείας καὶ ἀνήκουν εἰς ὀλόκληρον τὴν περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ τινα τρόπον ἐκτείνεται ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης, εἰς τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς καὶ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους μέχρι τῶν πρωτοβυζαντινῶν. Θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν δὲ πάντα ἐν γένει τὰ χειρόγραφα ταῦτα τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰδικώτερον ὡς πρὸς ἀναληφθεῖσαν ἔρευναν καὶ φωτογράφησιν αὐτῶν.

Ἄνεκτίμητος πάντοτε κρίνεται ἡ συμβολὴ τῶν ἑλληνικῶν μονῶν καὶ εἰς ἄλλα καὶ εἰς τὴν διάσωσιν τῶν κειμένων τούτων. Ἐνῶ εἰς τὴν Δύσιν, ὡς παρατηρεῖ ὁ S. Y. Rudberg εἰς τὴν πρόσφατον μελέτην του « Les manuscrits à contenu profane du Mont-Athos », τὴν πρώτην, ὡς λέγει ὁ συγγραφεὺς, μόνην δέ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἐπὶ τοῦ θέματος², αἱ πλείσται τῶν μεγάλων βιβλιοθηκῶν ἐδημιουργήθησαν ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐντεῦθεν, εἰς τὴν Ἀνατολὴν βιβλιοθηκαὶ ἑλληνικῶν μονῶν ὑφίσταντο ἤδη ἀπὸ τοῦ 5^{ου} αἰ. μ.Χ. Αἱ βιβλιοθηκαὶ αὗται ἀνεπτύχθησαν ἔξαιρέτως κατόπιν καὶ διειρηθήθησαν παρὰ τὰς ἀντιξοότητας μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Ἐκ τῶν βιβλιοθηκῶν τούτων αἱ πλέον ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους παραλλήλως πρὸς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Πάτμου καὶ τοῦ Σινᾶ. Ὡς γνωστόν, αἱ βιβλιοθηκαὶ αὗται ἐτροφοδότησαν μὲ χειρόγραφα κατ' ἔξοχὴν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων τὰς μεγάλας βιβλιοθήκας τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ρωσίας. Ἡ τοιαύτη διαρροή, κυρίως πρὸς τὴν Δύσιν,

1. Ἀνακοίνωσις, γενομένη εἰς Ὁξφόρδην κατὰ τὸ εἰς τὴν πόλιν ταύτην συνελθόν ἸΓ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, κατὰ Σεπτέμβριον 1966.

2. Βλ. *Εἶγανος*, τόμ. 54 (1956), σ. 174.

ὑπῆρξεν ἑντατικῆ ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας, τὸν ΙΕ', ΙΓ' καὶ ΙΖ', συνεχίσθη δὲ καὶ κατόπιν, χωρὶς ποτε νὰ καταστῆ δυνατὸν νὰ περιαχθῆ εἰς τὴν ἐπιβαλλομένην ἀνάσχεσιν. Οὕτω δὲ καὶ ἐπ' ἐσχάτων δεκάδες χειρογράφων, ἀσφαλῶς ὄχι ἐκ τῶν κατωτέρας ἀξίας, ἐλλείπουν, τοῦτο δὲ δεικνύουν πολλαὶ ἐργασίαι καὶ κάπως παλαιότεραι καὶ ὄλως πρόσφατοι, ὡς αἱ τοῦ M. Richard¹ καὶ ἡ τοῦ καθ. Μ. Μανούσακα². Ὡς πρὸς τὴν ποσοτικὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἔκτασιν τῆς διαρροῆς ταύτης χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ παρὰ Rudberg, κατὰ τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχος βιβλιοθήκη εἰς τὴν Δύσιν χωρὶς χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους³. Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς διαρροῆς ταύτης ἀναφέρομεν ἀπλῶς ὅτι ὁ Ἄδαμ. Κοραῆς, ὁ κυριώτερος ἴσως τῶν διαφωτιστῶν τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐξέφρασε μὲ ἀσυνήθη δεξύτητα τὴν ἀγανάκτησίν του⁴.

Τὰ ἑλληνικὰ κείμενα τῆς θύραθεν παιδείας τοῦ Ἁγίου Ὁρους εἶναι εἰς ἡμᾶς ἐν γένει ἀνεπαρκῶς γνωστά. Δὲν ὁμιλοῦμεν ἑνταῦθα ἀπλῶς διὰ τοὺς καταλόγους, οἱ ὁποῖοι εἶναι πολλοί, καρπὸς πολυμόχθου ἐργασίας, μὲ ὑπερέχοντα πάντοτε ἰδίᾳ ὑπὸ ἔποψιν χρονολογήσεως τῶν χειρογράφων, τὸν κατάλογον τοῦ καθηγητοῦ Λάμπρου, τὸν καὶ γενικώτερον καὶ ὀγκωδέστερον πάντων, δὲν ὁμιλοῦμεν ἐπίσης διὰ τὰς ἀπομενούσας ἐλλείψεις ἐπὶ τοῦ προκειμένου οὐδὲ διὰ συμπληρωματικοὺς ἐπὶ μέρους καταλόγους, ἢ ἔκδοσις τῶν ὁποίων, ἀναγγελθεῖσά πως, προσδοκᾶται ὡς προσεχῆς⁵. Ὁμιλοῦμεν ἑνταῦθα διὰ κάτι γενικώτερον. Καταλογράφησις, καὶ ἂν συμβαίῃ νὰ εἶναι πλήρης, δὲν εἶναι, ὡς γνωστόν, ἀρκετὴ. Μᾶς χρειάζεται περαιτέρω σπουδὴ τῶν χειρογράφων τούτων, τοῦλάχιστον τῶν σπουδαιότερων, ὑπὸ παλαιογραφικὴν καὶ γενικωτέραν φιλολογικὴν ἔποψιν, ἄνευ τῆς ὁποίας εἶναι ἀνέφικτος ἡ ἑνταξις αὐτῶν εἰς τὰ ἀντίστοιχα στέμματα καὶ ἡ δέουσα φιλολογικὴ χρησιμοποίησις των, ἰδίᾳ κατὰ τὴν παρασκευὴν κριτικῶν ἐκδόσεων. Τοιαύτη σπουδὴ τῶν χειρογράφων τούτων κατὰ κανόνα τοῦλάχιστον δὲν ἔχει μέχρι σήμερον γίνεῖ. Προδήλως δὲ αὕτη δὲν εἶναι περιττὴ. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ λαμβάνομεν ὀλιγώτερον ὑπ' ὄψιν τὸν ἀριθμὸν τῶν χειρογράφων. Ὁ S. Y. Rudberg εἰς τὴν ἀνωτέρω μελέτην του (σ. 175) ὑπολογίζει τὰ χειρόγραφα ταῦτα εἰς 600 περίπου ἐπὶ συνόλου 11 - 12 χιλιάδων ἑλληνιστὶ συντεταγμένων χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἦτοι εἰς 5% σχεδόν. Ὁ ὑπολογισμὸς ἔστη-

1. M. Richard, Répertoire² (1958), σ. 42, 47, 193, 194, τοῦ αὐτοῦ, Supplément I (1964), σ. 12 κ. 13.

2. Μ. Μανούσακα, Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Ἑπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ., τόμ. 32 (1963), σ. 382 - 383, 386, 388, 389, 399.

3. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 175, σημ. 3.

4. Ἄδ. Κοραῆ, Ἑλλην. Βιβλιοθ., τόμ. Α' (1805), Αὐτοσχ. Στοχ., σ. λε' κ. ἐξ.

5. Τοιοῦτοι κατάλογοι εἶναι ὁ τῆς Μονῆς Ἰβήρων, παρασκευασθεὶς τῷ 1954 πρὸς ἔκδοσιν ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ Παιδείας Γ. Κουρνούτου, καὶ ὁ τοῦ Πρωτάτου, παρασκευασθεὶς ὑπὸ τοῦ καθ. Μ. Μανούσακα.

ρίχθη πρωτίστως ἐπὶ τῶν ὑπαρχόντων καταλόγων, εὐλόγως δ' ἔγινε μετὰ δισταγμοῦ καὶ δὲν εἶναι ἐπαρκῶς σαφής. Οὕτως, δὲν φαίνεται νὰ γίνεται διάκρισις τῶν ὄχι δλίγων χειρογράφων, τὰ ὅποια εἶναι μεικτοῦ περιεχομένου, ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ ἢ καὶ ἄλλου, ἐξ ἄλλου δὲ περιλαμβάνονται εἰς αὐτὸν καὶ ἔργα, τὰ ὅποια δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς μὴ ἐκκλησιαστικοῦ μὲν περιεχομένου, ἀλλὰ βυζαντινά, ὡς εἶναι ἔργα τοῦ Προκοπίου. Πάντως, ὁ ἀριθμὸς οὗτος τῶν χειρογράφων, λαμβανόμενος ἀπολύτως, ὄχι δ' ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύνολον τῶν ἑλληνικῶν ἀγιορειτικῶν χειρογράφων, οὐδόλως εἶναι ἀμελητέος.

Ἄλλὰ πολὺ περισσότερον τῆς ποσότητος ἐνδιαφέρει προδήλως ἡ ποιότης τῶν χειρογράφων τούτων. Ἐν πρώτοις, ἡ φιλολογικὴ. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι πολὺ νεώτερα, ἀνήκοντα εἰς τὸν ΙΗ' ἢ καὶ τὸν ΙΘ' αἰ.¹, συχνὰ δὲ εἰς φιλολογικὰς ἐκδόσεις, καθ' ἡμᾶς ὄχι πάντοτε εὐλόγως, ἀποκλείονται καὶ μνείας κἄν εἰς τὰ sigla χειρόγραφα μεταγενέστερα τοῦ ΙΓ' αἰ. Τινὰ τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι ἀντίγραφα παλαιῶν ἐκδόσεων, ταῦτα δὲ εἶναι ὑπὸ κριτικὴν καὶ ἄλλην φιλολογικὴν ἐποψιν ἀνευ ἀξίας. Τὰ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἐκ τῆς θύραθεν παιδείας, τὰ ὅποια εἶναι προγενέστερα τοῦ ΙΓ' αἰ., ποικίλλουν μεγάλως κατὰ συγγραφεῖς ἰδίως τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων καὶ εἶναι ἐκπληκτικῶς ἀνίσου ἀναλογίας ἐν σχέσει πρὸς τὰ μετὰ τὸ 1600. Οὕτως, ὡς ἐκ μελέτης ἡμῶν πίνακος τοῦ Rudberg προκύπτει, ἐξ 69 χειρογράφων τοῦ Λουκιανοῦ 1 μόνον εἶναι πρὸ τοῦ 1600, ἐξ 24 δὲ τοῦ Ἰωσήπου τὰ 11 : ἡ ἐλαχίστη εἰς τὸ πρῶτον παράδειγμα, ἡ μεγίστη εἰς τὸ δεύτερον ἀναλογία. Σημασίαν, κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν, ἔχει τὸ ὅτι ὠρισμένων συγγραφέων καὶ μάλιστα σπουδαίων σφύζεται ἀξιόλογος ἀριθμὸς χειρογράφων, λαμβανόμενος ἐν συγκρίσει ἰδίᾳ πρὸς τὸ σύνολον τῶν εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον σφζομένων χειρογράφων ἐκάστου τῶν συγγραφέων τούτων. Οὕτως, ἔχομεν 5 χειρόγραφα τοῦ Σοφοκλέους πρὸ τοῦ 1600 εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, 5 δ' ἐπίσης τοῦ Εὐριπίδου.

Ἄλλὰ καὶ εἰς τὰ χειρόγραφα ταῦτα τὰ πρὸ τοῦ 1600 μεγάλως ποικίλλουν οἱ χρόνοι καὶ ἡ ἀξία. Παλαιότερον πάντων εἶναι περγαμηνὸν χειρόγραφον τοῦ Διοσκουρίδου (Λαύρας, 1885) τοῦ Ι' αἰ. μετὰ πολλῶν μικρογραφιῶν, « κειμήλιο πραγματικὸ » κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ καθ. Α. Πολίτη². Πολύτιμον ἐπίσης εἶναι περγαμηνὸν χειρόγραφον τοῦ Ἐπικτήτου (Ἐσφιγμένον,

1. Αἱ κατωτέρω χρονολογήσεις τῶν χειρογράφων τούτων στηρίζονται εἰς τοὺς ἀναγράφοντας αὐτὰ καταλόγους ἢ καὶ εἰς ἄλλα σχετικὰ δημοσιεύματα. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν ἐν Ὁξφόρδῃ συζήτησιν, διευτυπώθη ὑπὸ τοῦ καθ. Αἰ Τυργῆ ἡ ἄποψις ὅτι αἱ χρονολογήσεις τῶν ἐκ τῶν χειρογράφων τούτων μὴ φερόντων χρονολογίαν δὲν ἀποκλείουν ἀμφισβήτησιν ἢ τοῦλάχιστον κύμανσιν. Συμμεριζόμεθα, ὡς εἰκόσ, τὴν ἄποψιν ταύτην.

2. Βλ. περιοδ. Ν. Ἐστία, τόμ. 74 (1963), τεύχ. 875, σ. 1208.

3) τοῦ IB' αἰ., μέρος τοῦ ὁποίου κατὰ τὸν Oldfather εἶναι τὸ παλαιότερον τῶν 65 σχεδὸν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα ἔχουν « the normal Encheiridion »¹. Ἐκ τῶν χειρογράφων κλασσικῶν πεζογράφων καὶ ποιητῶν παλαιότερον εἶναι τὸ τοῦ Εὐριπίδου, Αἰσχύλου, Θεοκρίτου καὶ Πινδάρου (Ἰβήρων, 161) τοῦ IG' - IΔ' αἰ., μετ' αὐτὸ δὲ τὸ τοῦ Θουκυδίδου (Λαύρας, 754) τοῦ IΔ' αἰ., ἔπειτα εἶναι τὸ τοῦ Ἀριστοφάνους (Ἰβήρων, 149), ὡς καὶ τὸ τοῦ Εὐριπίδου καὶ Σοφοκλέους (Ἰβήρων, 185) τοῦ IE' αἰ., τινὰ δὲ τούτων ἔχουν διάστιχον ἐξηγήσιν καὶ σχόλια.

Ἐλαχίστων ἐκ τῶν ἀνωτέρω χειρογράφων ἔχει δι' εἰδικῶν μελετῶν καθορισθῆ ἡ φιλολογικὴ ἰδίᾳ ἀξία, τοιαύτη δὲ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Oldfather διὰ τὸ Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐπικτήτου καὶ ἡ τοῦ Diller διὰ τὸ ἔργον τοῦ Στράβωνος. Δυσαναλόγως ὀλίγοι εἶναι οἱ συγγραφεῖς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιήθησαν χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, σχεδὸν δὲ πάντες μεταγενέστεροι, μεταξὺ δὲ τούτων εἶναι ὁ Καλλίμαχος εἰς τὴν ἔκδοσιν Wilamowitz, ὁ Θεόκριτος εἰς τὴν ἔκδοσιν Gow καὶ ὁ Πλούταρχος εἰς τὴν ἔκδοσιν Βερναρδάκη, ἐπ' ἐσχάτων δὲ καὶ δι' ὀλίγων ὁ Στράβων εἰς τὴν ἔκδοσιν Sbordone. Οἱ Ὀμηρικοὶ Ὕμνοι εἰς τὴν ἔκδοσιν Allen εἶναι ἴσως ἡ μόνη πραγματικὴ ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα ἐξαίρεσις. Εἶναι χρήσιμον ἴσως νὰ προστεθῆ ὅτι τὰ ἀνωτέρω, προδήλως ἑλλιπῆ, στηρίζονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ Rudberg καὶ ὅτι, κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν, ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀξιολόγησις τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι μόνον νοητὴ, ὅταν τὰ πράγματα αὐτὰ μελετηθοῦν.

Τὰ χειρόγραφα ταῦτα καὶ ἀπὸ ἄλλων ἀπόψεων καλῶς ἐνδέχεται νὰ ἔχουν πολλαπλοῦν μάλιστα ἐνδιαφέρον. Ἐνθυμήματα, ὑπογραφαί, μνεῖαι βιβλιογράφων, ποικίλαι διακοσμήσεις καλῶς ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν εἰς αὐτὰ ὄχι ὀλιγώτερον ἢ εἰς τὰ ἄλλα ἀγιορειτικὰ χειρόγραφα, εἶναι δὲ προδήλως ὄχι ὀλιγώτερον ἐκείνων χρήσιμα διὰ τὰ βυζαντινὰ μάλιστα καὶ τὰ μεταβυζαντινὰ πρόσωπα καὶ πράγματα.

Κατὰ πάντα ταῦτα, ἡ ἀνάγκη τῆς σπουδῆς τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι προφανής. Ἐν γένει δὲ ἐπιβεβλημένη ἡ φωτογράφησις αὐτῶν.

Τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς ἄλλας κατηγορίας, καὶ ὄχι εἰς τὴν τῆς θύραθεν παιδείας, εἶναι σχετικῶς καλύτερον γνωστά, ἡ φωτογράφησις δὲ αὐτῶν, παρὰ τὰς πολλαπλᾶς καὶ μεγάλας δυσχερείας, ἔχει ἤδη προχωρήσει, καὶ κατάλογοι φωτογραφηθέντων τοιούτων χειρογράφων εἶναι γνωστοὶ ἤδη ἀρκετοί. Ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὁ κατάλογος

1. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἀνεζητήσαμεν κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1966, μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν ἡμῶν εἰς τὸ Συνέδριον τῆς Ὁξφόρδης, εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς Ἐσφιγμένου, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀνεύρομεν, εἰς τὴν οἰκείαν δὲ θέσιν τοῦ καταλόγου τῆς μονῆς ταύτης ἀνεγνώσαμεν τὴν λέξιν « ἀπώλεσθη ».

τοῦ E. W. Saunders, ἀναγράφων ὑπερδιακόσια φωτογραφηθέντα ἐξ Ἁγίου Ὄρους χειρόγραφα τῆς Καινῆς Διαθήκης κ.ἄ., περιέχων δ' ἐν τέλει καὶ τοὺς καταλόγους τῶν φωτογραφηθέντων ἀγιορειτικῶν χειρογράφων ὑπὸ τῆς ἐν Βερολίῳ Γερμανικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, τοῦ Πανεπιστημίου Harvard καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Ἰνστιτούτου Ἐρεῦνης καὶ Ἱστορίας τῶν Κειμένων¹. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἐνταῦθα ὁ ἐκδεδομένος κατάλογος τοῦ M. Richard², ὡς πρὸς δὲ τὴν ἑλληνικὴν συμβολήν, ὁ πολυγραφημένος κατάλογος τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν - Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν ὑπ' ἀρ. I, ἀναγράφων τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰδρύματος τούτου φωτογραφηθέντα ἀγιορειτικὰ χειρόγραφα³.

Ἄρτια φαίνεται ἡ ἐργασία ἡ γενομένη πρὸ τινος μὲ ἀμερικανικὴν πρωτοβουλίαν εἰς δύο ἄλλα κέντρα χειρογράφων, τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸ Ὄρος Σινᾶ. Ἐτυπώθησαν κατάλογοι τῶν φωτογραφηθέντων χειρογράφων, μικροταινίαι δὲ (microfilms) αὐτῶν εἶναι διαθέσιμοι ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κογκρέσσου εἰς Washington.

Ἀντίστοιχον ἔργον ἐπὶ τῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὄρους τῆς θύραθεν παιδείας εἶχεν ἤδη ἀπὸ δεκαετίας θεωρηθῆ ὡς καλῶς προσδοκώμενον⁴.

Σχετικὴ προσπάθεια εἶχεν ἀναληφθῆ ὑφ' ἡμῶν κατ' Ὀκτώβριον παρελθόντος ἔτους⁵ χάρις εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, θὰ συνεχισθῆ δὲ κατὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος χάρις εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου, συνεχιζομένην διὰ τὸ 1966, ὡς καὶ τοῦ Βασιλικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν διὰ τὰ ἔτη 1967 καὶ 1968. Ἡ προσπάθεια αὕτη ἔτυχε τῆς θερμῆς συμπαραστάσεως τῆς Ἱερᾶς Συνάξεως καὶ τῶν ἄλλων ἀρμοδίων ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὑπῆρξε δὲ γόνιμος.

1. E. W. Saunders, A Descriptive Checklist of Selected Manuscripts in the Monasteries of Mount Athos, Washington, Library of Congress, 1957. Βλ. ἐπίσης M. Μανούσακα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 381-82.

2. M. Richard, Manuscrits photographiés - Athos ἐν Bulletin d'Information de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, ἀρ. 11 (1962), σ. 36 κ.ἐξ.

3. Βλ. τοῦ Ἰδρύματος τούτου: Φωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων ἐκτελεσθεῖσαι εἰς ἐπαρχιακὰς βιβλιοθήκας καὶ μονὰς τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας (Κατάλογος ἀριθ. 1), 1962, σ. 12-19.

4. « Il faut espérer que les bibliothèques d'Athos...seront bientôt l'objet d'expéditions semblables » ἔγραψεν ἤδη τῷ 1956 ὁ Rudberg, Eranos, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 185.

5. Μετέβημεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος μεθ' ὀμάδος συνεργατῶν, ἐν οἷς νέοι φιλόλογοι, ὁ Εὐθ. Σουλογιάννης, βοηθὸς παρὰ τῷ Σπουδαστηρίῳ Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, καὶ ὁ Στυλ. Ἀ. Χατζηστευλλῆς, πτυχιούχος τῆς ἡμετέρας Σχολῆς.

Πλήρης ἔκθεσις πεπραγμένων φυσικὸν εἶναι νὰ ὑπάρξῃ, ὅταν τὸ ἔργον ἀχθῆ εἰς πέρας. Ἐνταῦθα ἀρχοῦμεθα εἰς ὀλίγα μόνον, τὰ κυριώτερα τῶν ὑπαρχόντων στοιχεῖα.

Εἰργάσθημεν εἰς τὰς βιβλιοθήκας τριῶν μονῶν, Ἰβήρων, Παντοκράτορος καὶ Ξηροποτάμου, ἐπραγματοποιήσαμεν δὲ ὑπερτρισχιλίας λήψεις μικροφωτογραφιῶν τῶν κωδίκων τῶν μονῶν τούτων, ἐκάστη τῶν ὁποίων εἶναι συνήθως δύο σελίδων. Τινὲς τῶν λήψεων τούτων εἶναι μεμονωμένα. Ἐκ διαφόρων χειρογράφων συνήθως πολλαπλοῦ περιεχομένου ἐμικροφωτογραφήθησαν 89 ἔργα περὶ ἢ ἕμμετρα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 60 αὐτοτελεῖ, τὰ 28 τμηματικά, περιέχοντα ραψωδίας τῆς Ἰλιάδος ἢ σπανιώτατα τῆς Ὀδυσσεΐας, ἐν δὲ ἀποσπασματικόν, περιέχον ἀποσπάσματα καὶ ἄλλων καὶ τοῦ Ἰσοκράτους. Ἐξ τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι τὰ παλαιότερα, ἀνήκοντα εἰς τὸν ΙΓ' αἰ., εἶναι δὲ ταῦτα τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Εὐριπίδου. Περισσότερα, ὀκτὼ συγκεκριμένως, ἀνήκουν εἰς τὸν ΙΕ' αἰ., εἶναι δὲ ταῦτα τραγωδία πάλιν τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Σοφοκλέους, κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ ἡ Βατραχομουμαχία. Ἰσάριθμα ἀνήκουν εἰς τὸν ΙΣ' αἰ., εἰς ταῦτα δὲ περιλαμβάνονται ραψωδία τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας, λόγοι τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Ἰσοκράτους. Πολλὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς ἔπειτα αἰῶνας, τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ', ἐλάχιστα δέ, τρία συγκεκριμένως, εἰς τὸν ΙΘ', ἰδίᾳ εἰς τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ.

Τὰ κείμενα τῶν χειρογράφων τούτων εἶναι ἑλλιπῆ εἰς τὴν ἀρχὴν ἢ τὸ τέλος (ἀκέφαλα ἢ κολοβά), τοῦτο συνηθέστερον, ἢ ἑλλιπῆ ἐνδιαμέσως, τοῦτο δὲ σπανιώτερον. Κατὰ κανόνα, συνοδεύονται διὰ διαστήχου ἐξηγήσεως καὶ σχολίων, ἐνίοτε δὲ καὶ γλωσσῶν. Τὰ σχόλια ταῦτα, προδήλου ἀξίας ἰδίᾳ τὰ παλαιότερα καὶ τὰ ἀναγόμενα εἰς ποιητικὰ κείμενα, πολλάκις δὲν σφύζονται ἀκέραια, εἴτε διότι ἐφθάρησαν ἐκ τῆς πολυχρονίου χρήσεως εἴτε διότι ἀπεκόπησαν. Ἐκ συντόμου μελέτης ἡμῶν καὶ δύο ἐκ τῶν συνεργατῶν ἡμῶν, τοῦ Εὐθ. Σουλογιάννη καὶ τοῦ Στ. Χατζηστυλλῆ, δημοσιευθείσης πρό τινος εἰς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν¹, προκύπτει ὅτι εἰς τὸ Ἰβηρικὸν χειρόγραφον τῶν Νεφελῶν καὶ τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους, τοῦ ΙΕ' αἰ., ἀποτελούμενον, ὡς σφύζεται σήμερον, ἐξ 93 φύλλων, ἐκ τῶν ὁποίων 2¹/₂ εἶναι ἄγραφα, ἔχουν ἀποκοπῆ τὰ σχόλια, παρασελίδια, ὑποσελίδια ἢ καὶ ὑπερσελίδια, δέκα τεσσάρων φύλλων, πολλῶν δὲ τῶν φύλλων τούτων τὰ σχόλια ἔχουν ἀποκοπῆ ὀλοσχερῶς. Διὰ τῆς ἀποκοπῆς ταύτης ἐγένοντο ἀντιστοίχως πολλαὶ φθοραὶ τοῦ κειμένου εἰς τὴν ἀρχὴν ἢ τὸ τέλος τῶν στίχων, τῶν φθορῶν δὲ τούτων ἢ

1. Θησ. Στ. Τζαννετάτου, Εὐθ. Θ. Σουλογιάννη κ. Στυλ. Ἀ. Χατζηστυλλῆ, Τὸ Ἰβηρικὸν χειρόγραφον τῶν Νεφελῶν καὶ τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθ. 1965 - 1966, σ. 406 κ.ἐξ.

ἀναγραφή καταλαμβάνει 8 σελίδας τῆς ἀνωτέρω μελέτης¹. Ἡ ὀλιγόστιχος παρὰ Λάμπρω περιγραφή εἶναι τὸ μόνον, ὅπερ εὐρίσκομεν περὶ τοῦ χειρογράφου τούτου, οὐδὲ μνεΐαν δὲ αὐτοῦ εἰς κριτικὰς ἐκδόσεις τοῦ Ἀριστοφάνους οὐδ' εἰς τὰς εἰδικὰς ἐργασίας τοῦ W. J. W. Koster. Ἡ ἀνωτέρω δὲ περιγραφή παρὰ Λάμπρω δὲν βοηθεῖ νὰ καθορίσωμεν τίνες ἐκ τῶν φθορῶν τούτων εἶναι μετ' αὐτόν. Τεκμήρια βεβαίως στοργικῆς φροντίδος πρὸς συντήρησιν τοῦ χειρογράφου τούτου σήμερον δὲν ἔλλείπουν². Ἐν τούτοις, ἡ ληφθεῖσα μικροταινία αὐτοῦ παρέχει καὶ ποιάν τινα διασφάλισιν τοῦ περιχομένου αὐτοῦ. Ἐπεμείναμεν κάπως εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦτο, διότι κρίνομεν αὐτὸ ὡς χαρακτηριστικὸν παράδειγμα, τοῦλάχιστον διὰ τὰ παλαιότερα τῶν ἀνωτέρω χειρογράφων.

Καὶ ὡς πρὸς τὰ βυζαντινὰ ἰδίᾳ καὶ μεταβυζαντινὰ πρόσωπα καὶ πράγματα ἡ ἐργασία ἡμῶν εἰς τὸ Ἁγιον Ὄρος δὲν ὑπῆρξεν ἀκαρπος. Τοῦτο γίνεται φανερὸν καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων στοιχείων, τὰ ὅποια δυνάμεθα νὰ παραθέσωμεν ἔνταυθα.

Εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Μονῆς Ἰβήρων 125, ἀναγόμενον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰ., ἀνευρέθησαν, ἐκτὸς ἄλλων, δύο ἔργα τοῦ Μ. Βασιλαίου, ἡ « Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐκ τῶν ἐλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων παραίνεσις » καὶ τὸ « Κατὰ μεθυόντων », ἐπίσης δ' ἔν ἔργον τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσσοστόμου, τὸ « Περὶ προσευχῆς », τέλος δὲ λόγος Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Οὐδὲν τῶν τεσσάρων τούτων χειρογράφων μνημονεύεται παρὰ Λάμπρω *ad loc.* ἢ εἰς τὸν

1. Φθορὰς τοιαύτας ἢ καὶ ἄλλας συνητήσαμεν εἰς ὄχι ὀλίγα ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, μάλιστα μὴ σημειουμένας παρὰ Λάμπρω. Οὕτως, εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Θ' αἰ. (Παντοκράτορος, 28) 3 περγαμηνὰ φύλλα (173 - 175) ἔχουν ἀποκοπὴ εἰς κάτω μέρος διὰ ψαλίδος. Εἰς τὸ περγαμηνὸν χειρόγραφον τοῦ Γ' αἰ. (Παντοκράτορος, 37) 8 κατὰ συνέχειαν φύλλα (3 - 10) εἶναι κατεστραμμένα κατὰ τοὺς πρώτους 2 ἕως 7 στίχους. Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ ΙΣ' αἰ. (Σηροποτάμου, 93) ἔχουν ἀποκοπὴ διὰ ψαλίδος 16 περίπου φύλλα (388 κ.ἔξ.), ἔνταυθα δ' ἔπρεπε νὰ εἶναι κείμενον τῶν Νεφελῶν τοῦ Ἀριστοφάνους.

2. Τοιαύτην φροντίδα συνητήσαμεν, φυσικῶς τῷ λόγῳ, ἐντονωτέραν εἰς παλαιότερα χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Οὕτως, εἰς τὸ περγαμηνὸν χειρόγραφον τοῦ Θ' αἰ. (Παντοκράτορος, 28) τὸ 5ον φύλλον εἶναι χαρτῶν εἰς ἀντικατάστασιν ἐκπεσόντος φύλλου τῆς περγαμηνῆς. Ὁμοίως, εἰς τὰ περγαμηνὰ χειρόγραφα Παντοκράτορος 8, 32, ἀμφοτέρω τοῦ ΙΒ' αἰ., ἀντιστοιχῶς 8 (242 - 249) καὶ 13 φύλλα (107 - 120) ἔχουν ἀντικατασταθῆ διὰ χαρτῶν. Περὶ τοῦ πρώτου ἐκ τούτων ἀσαφῆς τις μνεΐα παρὰ Λάμπρω, οὐδεμία δὲ περὶ τοῦ δευτέρου. Εἰς τὸ περγαμηνὸν ἐπίσης χειρόγραφον τοῦ ΙΓ' αἰ. (Παντοκράτορος, 7) φύλλα χαρτῶν εἰς ἀντικατάστασιν περγαμηνῶν εἶναι τὰ σχεδὸν ἐν ἀρχῇ 9 φύλλα (2 - 10), τὰ ἐν τέλει 5 φύλλα (266 - 270) καὶ τὰ ἐνδιάμεσα 5 φύλλα (122 - 126) καὶ τὰ βραχὺ κατόπιν 10 φύλλα (131 - 139). Παρὰ Λάμπρω φέρεται ἀπλῶς « ἐν ἀρχῇ καὶ τέλει φύλλα ἐκπεσόντα ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ χαρτ. ».

πίνακα συγγραφέων καὶ συγγραφῶν προδήλως ἀθελήτως, καθ' ὅσον ἀναγράφονται ἄλλα χειρόγραφα τῶν αὐτῶν ἔργων. Φαίνεται δὲ ὅτι τὰ ἀνωτέρω χειρόγραφα τῶν τεσσάρων τούτων ἔργων εἶναι ἄγνωστα.

Ὡς πρὸς τοὺς βιβλιογράφους ἢ κτήτορας κωδίκων τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων ἀναφέρομεν τὸ φερόμενον εἰς χειρόγραφον τοῦ ΙΖ' αἰ. (Ἰβήρων, 714) φλ 2^α μὲ τὰς ἀκολουθοῦσας λέξεις : « τοῦ προηγουμένου παπ(ᾶ) Σεραφήμ », τὸ πρόσωπον δὲ τοῦτο δὲν ἀνευρίσκομεν εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Λάμπρου *ad loc.* οὐδ' ἄλλαχοῦ, τοῦλάχιστον ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἰδιότητα. Ἀντιστοίχως, εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ ΙΗ' (Ἰβήρων, 201) ἀνευρίσκομεν (σ. 5 ὑπὲρ τὴν προμετωπίδα) τὰ ἐξῆς : « Καλλινίκου Ἱεροδιακόνου τοῦ ἐκ Δημητζάνης μετὰ διαστίχου ἐξηγήσεως », τὸ πρόσωπον δὲ τοῦτο δὲν ἀναγράφεται εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Λάμπρου *ad loc.* οὐδ' ἄλλαχοῦ, τοῦλάχιστον ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἰδιότητα.

Σημειώματα ἢ εἰδικώτερον ἐνθυμήματα εὐρίσκομεν εἰς πολλὰ χειρόγραφα καὶ ἐκ τῶν παλαιότερων, μὴ ἀνήκοντα βεβαίως τοῦλάχιστον κατὰ κανόνα εἰς τοὺς αὐτούς, εἰς οὓς καὶ τὰ ἀντίστοιχα χειρόγραφα, χρόνους. Οὕτως, εὐρίσκομεν σημειώματα ἢ ἐνθυμήματα εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Παντοκράτορος 24, 23, 12, 14 ἀντιστοίχως τοῦ Ι', ΙΑ', ΙΒ', ΙΓ' αἰ. ἄγνωστα, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, καὶ προδήλως μὴ ὅλως στερούμενα ἐνδιαφέροντος. Εἰδικώτερος περὶ τούτων λόγος δὲν γίνεται ἐνταῦθα.

Σπανιώτερον εἰς χειρόγραφα, ὡς τὰ ἀνωτέρω, εὐρίσκομεν ὑπογραφὰς βυζαντινὰς ἢ κατὰ βυζαντινὸν ζῆλον. Οὕτως, εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Μονῆς Παντοκράτορος 24, τὸ ἀνωτέρω μνημονευθέν, φλ 373 β. Ὁμοίως, ἀφιερώσεις, ὡς εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς Μονῆς Παντοκράτορος 214, τοῦ ΙΕ' αἰ., παπαδικήν.

Ἐπανορθώσεις καὶ συμπληρώσεις ἐλάσσονος σημασίας εἰς τὰ παρὰ Λάμπρῳ κατ' ἐξοχὴν φερόμενα προκύπτουν πολυάριθμοι ἐκ τῆς ἐρεῦνης ἡμῶν εἰς τὰ χειρόγραφα, πιστούμενοι ἐκ τῶν μικροφωτογραφιῶν. Περιοριζόμεθα ἐνταῦθα εἰς ὀλίγα παραδείγματα. Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ ΙΕ' αἰ. (Ἰβήρων, 84) τὸ « Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν... » ἄρχεται ἀπὸ φλ 224^α καὶ ὄχι 254^α, ὡς φέρεται παρὰ Λάμπρῳ. Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ ΙΖ' αἰ. (Ἰβήρων, 714) ὁ ἐν φλ 105^α τίτλος εἶναι « Πρὸς Δημόνικον » καὶ ὄχι « Πρὸς Δημόνισιον ». Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ ΙΗ' αἰ. (Ξηροποτάμου, 67) ἢ κατὰ Λάμπρον πανταχοῦ ὑπάρχουσα διάστιχος ἐξηγήσεις ἐνιαχοῦ ἐλλεῖπει ὅλως, ὡς εἰς φλ 110, 111 (« Κατάλογος νεῶν ἦτοι Βοιωτία »), ἢ ἐν μέρει, ὡς εἰς φλ 265·66 καὶ ἄλλαχοῦ (« Χριστὸς Πάσχων »). Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ ΙΗ' αἰ. (Ξηροποτάμου, 93) ὁ Πρὸς Δημόνικον λόγος φέρεται καὶ μετὰ σχολίων, πρᾶγμα μὴ σημειούμενον παρὰ Λάμπρῳ, εἰς 12 φύλλα δὲ ἐλλεῖπει ἢ πανταχοῦ ὑπάρχουσα κατὰ Λάμπρον διάστιχος ἐξηγήσεις. Διὰ τὸ χειρόγραφον τοῦ ΙΗ' αἰ. (Ἰβήρων, 155) ἀναγράφεται ἀπλῶς παρὰ Λάμπρῳ : « Ἰλιάδος Α - Η.

Κείμενον μετὰ διαστίχου ἐξηγήσεως », χωρὶς νὰ καταλέγωνται προσθέτως τὰ εἰς τὸ χειρόγραφον ὄρια ἐκάστης ραφιδίας, οὕτω δὲ μένει ἀπαρατήρητον ὅτι ἡ ραφιδία Β κυμαίνεται ἐνταῦθα.

Τὰ ὀλίγα ταῦτα διὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης προσπάθειάς μας εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἣ ὁποία ἔγινε κατὰ τὸ ἔτος 1965. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι ἡ συνέχισις τῆς προσπάθειας αὐτῆς δὲν θὰ ἀποτύχη.

ΘΗΣΕΥΣ ΣΤ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ